

**WAAR GAAT
HET HEEN?
EN WAT KAN
IK DOEN?**

Leesexemplaar

LUCAS DE MAN

**WAAR GAAT
HET HEEN?
EN WAT KAN
IK DOEN?**

P E L C K M A N S

Ik weet niet dus ik ben.
Ik zoek dus ik besta.

Leesexemplaar

INHOUD

INTRO	7
DEEL 1 DE THEORIE	9
HOOFDSTUK 1 WAAR GAAT HET HEEN?	11
Hoe komen we hier?	13
Waar staan we nu?	19
Vijf gevaren	24
HOOFDSTUK 2 WAT KAN IK DOEN?	37
Zoeken	39
Vijf vaardigheden	42
Activisme	56
En, en, en	61
DEEL 2 DE PRAKTIJK EN NOG WAT THEORIE	63
HOOFDSTUK 1 EENZAAMHEID	65
De meest eenzame eeuw	67
Emotionele eenzaamheid	71
Sociale eenzaamheid	77
Maatschappelijke eenzaamheid	102
Existentiële eenzaamheid	108
Wat kan ik doen?	110
HOOFDSTUK 2 BOER EN LAND	113
Leer de boer kennen	115
In de shit - de problemen	122
Uit de shit - de mogelijkheden	130
Leer het land kennen	158
HOOFDSTUK 3 DEMOCRATIE	167
Het is een reis	169
Democratie 3.178	
Burgerschap	193
De toekomst	198

HOOFDSTUK 4 DE DOOD	203
Dood	205
Eeuwig leven	210
Rituelen	222
Rouw	226
Einde	231
HOOFDSTUK 5 ECONOMIE	233
Waar hebben we het over?	235
Begin van een nieuw verhaal	251
Wat gebeurt er al?	257
De circulaire economie	264
HOOFDSTUK 6 MENTAAL WELZIJN	271
Help	273
Hulp	284
Gek	293
HOOFDSTUK 7 BOUWEN EN WONEN	305
Hoe ik in de bouwwereld kwam	307
Mogelijkheden voor de bouw	321
Met de natuur	343
De Architect	346
Wonen	350
HOOFDSTUK 8 WERK	361
Peter en het systeem	363
Ricardo en het tegengeluid	364
Robin en de heel nabije toekomst	365
Pieter-Jan en de nieuwe waarden	376
Lieven, Jeroen, Marcel en de nieuwe jobs	380
Leonie en de nieuwe structuren	383
Geert, Michaël en de nieuwe inzichten	387
HOOFDSTUK 9 EROTIEK	395
Erotiek	397
Seks	411
Relaties	415
OUTRO	419
DANK	421
NAMENLIJST	423

INTRO

‘Ik ben Lucas en ik weet het ook niet.’

Zo begon ik de afgelopen zestien jaar vaak een speech of lezing en het past nog steeds. Ik werk hard en zoek naar de juiste vormen voor de inhoud die ik met een publiek wil delen, maar de zoektocht is per definitie oneindig en onaf.

Als volgende stap in deze zoektocht koos ik ervoor om een boek te schrijven. We leven in complexe tijden en veel mensen rondom mij vragen zich oprecht af: waar gaat het heen? En wat kan ik doen? Ik pretendeer absoluut niet dat ik alle antwoorden op deze vragen heb, maar ik kom door mijn werk wel op veel verschillende plekken, ontmoet vele soorten mensen en ervaar hoeveel er aan het gebeuren is. Ondanks de donkere wolken die zich nu boven onze samenleving lijken te verzamelen, zie ik ook veel licht doorschijnen en dat wou ik delen. Met u. Maar wees gerust, de wolken zelf beschrijf ik ook. Ik laat u alle kleuren zien en niet enkel zwart of roze. Dat kan ook niet. Er is niet één waarheid. Er is enkel zoeken. Gelukkig maar.

Dit is dan ook geen *of, of, of*-boek maar een *en, en, en*-boek geworden. Ik vertel u én wat er niet goed gaat én wat er al gebeurt om dit tegen te gaan. Ik geef u woorden én daden mee. Theorie én praktijk. Feiten én twijfels. Persoonlijk én beschouwend. Ik bespreek wat er speelt in vier harde thema's: bouw, landbouw, economie en werk, én in vijf zachte thema's: de dood, democratie, mentaal welzijn, erotiek en eenzaamheid. Ik vertel u wat ik weet en zie én ik deel de woorden en daden van de veertig denkers en doeners die ik voor dit boek heb gesproken. Hun namen en titels vindt u in de namenlijst achterin.

Mijn eigen woorden haal ik uit mijn praktijk als professioneel creatieveling. De afgelopen zestien jaar mocht ik vanuit mijn organisatie Stichting Nieuwe Helden en de bijhorende studio's Bio-

based Creations en Possible Futures meer dan honderdvijftig projecten maken in meer dan twintig landen. Deze projecten brachten mij via verschillende werelden langs de negen thema's uit het boek en ze hebben geleid tot de inzichten en voorbeelden die ik met u zal delen.

Er zit ook een structuur in het boek, steeds aangegeven door prachtige illustraties van Anne Caesar van Wieren. In Deel 1 probeer ik de twee hoofdvragen, *Waar gaat het heen? En wat kan ik doen?*, zo bondig mogelijk te beantwoorden. In Deel 2 ga ik via de negen thema's dieper in op de praktijk. Na elk hoofdstuk krijgt u de noten met de referenties naar onderzoeken en de websites met praktische voorbeelden.

Nu begrijp ik volledig dat zo'n boek helemaal uitlezen niet aan iedereen is besteed. Daarom wil ik u voorstellen minstens Deel 1 te lezen én twee thema's uit Deel 2, een hard én een zacht thema. Kies maar zelf welke u wil. Mocht u nu denken: *leuke thema's, Lucas, maar waar zijn klimaat en technologie? Die zijn toch ontzettend belangrijk voor deze tijd?* Dan zeg ik, absoluut, u heeft helemaal gelijk. Ze zijn zo belangrijk dat ik ze niet apart behandel maar ze overal in terug laat komen.

Oh ja, hoewel ik niets tegen de technologie heb, is dit boek geschreven zonder enige hulp van artificiële intelligentie. Er zitten enkel mijn eigen angst, zweet en werk in.

Zo, nu heb ik alles gezegd wat ik wou in deze intro. Geniet van het boek en mocht u na het lezen nog meer willen, dan kan u ook de gelijknamige podcast luisteren, die ik samen met Niels Kuiters, Amber Bloos en de veertig experts heb gemaakt. Veel plezier.

DEEL 1

DE THEORIE

Leesexemplaar

HOOFDSTUK 1 | **WAAR GAAT HET HEEN?**

1 Hoe komen we hier?

1.1 Een grote leugen

‘We leven in het postmodernisme jongens’; mijn leerkracht van de middelbare school deed zijn best het enthousiast te brengen. Vijfentwintig licht verveelde pubers keken hem aan alsof hij net gezegd had vanochtend yoghurt te hebben gegeten in plaats van een boterham, *who cares*. ‘Dat wil zeggen’, ging hij onverstoort verder, ‘dat de Grote Verhalen zijn gevallen, dat er geen één waarheid meer is. Dat iedereen nu zelf mag bepalen wat belangrijk is en wat niet.’ Wauw, dacht ik toen. We zijn er. De mens is eindelijk vrij! Je mag zelf kiezen wat waar is en wat niet, wat goed en wat fout. We hoeven niet meer te luisteren naar een Kerk, Staat, of Autoriteit, ik mag het zelf bepalen! Het voelde als een soort ultiem eindpunt in de geschiedenis. Begonnen met jager-verzamelaars, dan een heleboel keizers, koningen, goden en god, die allemaal zorgden voor onderdrukking, verdeling en verdringing, en dan nu, toen ik zestien was, eindelijk, individuele vrijheid voor iedereen! Wauw.

Ik was zo trots op mijn ouders en hun generatie, zij hebben zich ontworsteld aan de greep van de Kerk. Zij hebben gestreden voor de rechten van vrouwen en minderheden. Zij hebben het individu bevrijd van de beklemmende autoriteit en van het bekrompene van de Vlaamse klei. Mijn vrienden en ik kunnen daardoor leven in volledige vrijheid en zonder een opgelegde waarheid. ‘Lang leve het postmodernisme’ schreeuwde ik toen op de speelplaats. ‘En dank u, ouders! Jullie hebben ons bevrijd van de dominante verhalen. Dank u wel. Wij zijn vrij. Vrij! ‘Freeeeedooooommm!’¹

Maar dat bleek een leugen. Er is wel degelijk een dominant verhaal waar mijn ouders en hun generatie in geloven en naar handelen. Een verhaal dat even intens is als alle Grote Verhalen die zij dood

hebben verklaard. Het verhaal van vrijheid, individualisme, efficiëntie, marktwerking, risicomijding, winstmaximalisatie en wantrouwen. Ik noem dit het Grote Verhaal van het Ego en dat is dominant en groter dan ooit. We putten er de aarde en anderen voor uit. We beginnen er oorlogen voor. We bouwen er voorzieningen voor af en eenzaamheid mee op. Het verschijnt elke dag, via elk mediakanaal, op onze netvlies. En we hopen ondanks alles nog steeds dat het ons geluk, redding en zin zal brengen. Dit verhaal is al vele decennia bezig en domineert momenteel elk aspect van onze samenleving. Maar waar komt het vandaan?

Het Grote Verhaal van het Ego is ontstaan in de achttiende eeuw, de verlichting, toen de mensen in het Westen naast God ook begonnen te geloven in zichzelf als makers van het universum. 'Wij worden elke generatie slimmer, rijker, vrijer en meer ontwikkeld', dacht men toen. 'Wij ontdekken steeds meer nieuwe werelden en technologie en wetenschap, de wereld is maakbaar en wij de makers.' Dit maakbaarheids geloof ontstond samen met de opkomst van een nieuwe klasse aan de top. Na eeuwen van enkel adel en clerus kreeg je nu ook een rijke burgerij. Zij verdienden hun vermogens met de internationale handel en eisten hun plek op in het vormgeven van de samenleving. Door hen kwam er, hier in West-Europa en Amerika, een grote nadruk op wetenschap, innovatie, vrijheden, rechten en geld verdienen. De kinderen van deze nieuwe elite kregen de tijd en ruimte om te studeren en zichzelf en de wereld te ontdekken. Zij joegen deze nieuwe tijd van exploratie en ontplooiing nog meer aan. De kennis, de welvaart en het geloof in zichzelf groeiden. God en Koning moesten volgen of ze bleven met lege handen achter. Een enerverende tijd. Anderen zouden het meer omschrijven als een tijd waarin de groep West-Europese mannen uit de toplaag groter en zelfbewuster dan ooit werd.

Mijn favoriet van die mannen uit de eerste verlichtingseeuwen is Carl Linnaeus, de Zweedse plantkundige die in 1735 *Systema Naturae* uitbracht in Nederland. Dat is een boek waarin hij alle planten, alle dieren en alle mensen een naam geeft onder het motto *God schiep, Linnaeus ordende*. Linnaeus verzong namen en categorieën. Zo vatte hij de mens als soort samen in vier catego-

rieën, waarbij de witte mensen volgens hem de meest stabiele soort zijn, rationeel en betrouwbaar, dus plek één op de lijst. De gele mensen uit Azië hebben wel cultuur maar die vond hij niet te vertrouwen, dus die kregen plek twee. De zwarte mensen zijn geen homo sapiens volgens Linnaeus maar *homo monstrosus*, dus plek drie, en de laatste categorie was een mengelmoes van ‘dwergeren en lilliputters’, dus die staan op de laagste plek als mensensoort, plek vier.

Hij schreef het op, bracht het uit, en dat boek werd een hit! Zo’n grote hit zelfs dat het tot op de dag van vandaag doorwerkt in ons westerse hoofd. Wij vinden onszelf nog steeds geweldig en de anderen minder. Dat zie en voel je overal in onze cultuur. Linnaeus heeft dit niet zomaar zelf bedacht op een regenachtige dinsdagmiddag. Wat hij schreef, over hoe de witte mensen de besten zijn, werd destijds door veel belangrijke mensen in het Westen gedacht. Het was een beschermingsmechanisme op de vele ‘ontdekkingen’ van andere werelden en volken de eeuwen ervoor. Elke boot die uitvoer sinds de zestiende eeuw bracht verhalen terug van andere culturen en volken. Dat is best intens. Je wereld blijkt veel groter dan je dacht. Er wonen nog wezens, die lijken op jou maar die het anders aanpakken, sommige dragen niet eens echt kleren. Wat zegt dat over jou? Ben jij dezelfde als zij? Wie ben je dan eigenlijk? En wat bedoelt God hiermee?

De Europese elite in de zeventiende en achttiende eeuw moest zich verhouden tot al dat nieuws en onbekends uit de rest van de steeds groter blijkende wereld. Ze zochten daarbij vooral naar verschillen, want gelijkenissen maakten hen kwetsbaar en de wereld te random. ‘Als hij zonder kleren en ik hetzelfde zijn, dan lijkt ik ook zonder kleren en dat wil ik niet.’ Dus men zocht en vond dat wij hier in het Westen gewoon beter zijn en dat God dat zo bedacht heeft. ‘Wij hebben technologie, wetenschap en waarheid, dat hebben die anderen niet. Wij volgen onze ratio, zij enkel hun emoties of instinct. Wij zijn de ontwikkelde vorm, zij de losers. Dat moet wel, toch?’ En ziedaar *Systema Naturea*, een hoogte- en dieptepunt van onze westerse verlichting.

Ik ga hier niet verder in op de vele prachtige inzichten, kunstwerken, uitvindingen en verwezenlijkingen die deze tijden ook heb-

ben voortgebracht. Die zijn er in overvloed. Ik wou alleen het begin aanduiden van het ontstaan van een Groot Verhaal dat nog steeds springlevend is, ondanks de bewering van het postmodernisme dat het sinds de jaren vijftig alle Grote Verhalen heeft gesloopt.

Wat die achttiende eeuw ons vooral heeft gegeven was het inzicht dat je niet langer van adel of de clerus hoefde te zijn om vrijheid, status, geld en macht te verwerven. De nieuwe burgerij eiste een plek op, ook in de macht. Dat leidde tot de Franse Revolutie (1789-1799) en de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783). Maar dat leidde ook tot de introductie van nieuwe waarden en waarheden, zoals je kon lezen in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring² uit 1776: 'Elk mens heeft het recht op leven, vrijheid en *the pursuit of happiness*, het najagen van geluk.' Men hoefde niet meer te wachten op het oordeel van God, men mocht nu zelf zijn geluk gaan zoeken. Men hoefde niet enkel te luisteren naar een koning, men kon nu zelf meedenken en meebeslissen. Men hoefde niet rijk te zijn of ouders uit de elite te hebben, men mocht nu zelf rijkdom vergaren. Prachtig. En het mooiste van al is dat het geen loze woorden en gedachten bleken te zijn. Het werkte ook! Sinds 1776 heeft in West-Europa en Amerika elke generatie, inclusief de generatie van tijdens de wereldoorlogen, het beter³ gehad dan de generatie ervoor. Met generatie bedoelt men dan: de hele bevolking, en met beter bedoelt men: toegang tot onderwijs voor meer mensen, rechten voor meer mensen, macht voor meer mensen en God voor minder. Maar het leidde ook tot meer welvaart, nieuwe technologieën, betere levensomstandigheden, betere zorg en noem maar op. Er kwamen proper drinkwater, antibiotica, het riool en de pil. Gedurende de negentiende en twintigste eeuw werden de gedachtes en waarden van de achttiende eeuw een geloof. *Het wordt steeds beter en meer en de (westerse) mens doet dat helemaal zelf. Amen.*

Dat geloof hebben mijn ouders ook aan mij doorgegeven: 'Als je goed studeert, krijg je een goede baan, dan kan je in een mooi huis wonen, met een grote auto rijden, op vakantie gaan en gelukkig zijn. En daar gaat het ons om, Lucas, dat je gelukkig bent.' En dat was het dan, hun geloof in de vooruitgang had alle levenslessen en opgroeiwijsheden samengevat tot een blind vertrouwen dat het

goed komt, als ik mijn best maar doe. Leuk. Maar betekende dat ook dat als het niet zou lukken, het mijn schuld was?

1.2 Einde verhaal

Het geloof van mijn ouders blijkt nu ook een leugen. De wereld evolueert niet naar een steeds betere soort mens en wordt niet per definitie elke generatie alleen maar beter. Daar zijn we in deze tijd wel achter gekomen met het instorten van het klimaat, de onmogelijkheid voor (jonge) mensen om een huis te krijgen, de leegloop in de zorg, het onderwijs en de wetenschap, de enorme hoeveelheid burn-outs en suïcides, de immer groeiende eenzaamheid bij oud én jong en de ongekeerde polarisatie van iedereen die zich niet gezien en betrokken voelt bij de macht en in de samenleving. Er werd ons beloofd dat we steeds gelukkiger, rijker en vrijer zouden zijn, maar dat is niet zo. Of toch niet meer voor iedereen.

Maar Lucas, ons IQ stijgt elke generatie⁴, ja, maar de wereld wordt ook complexer. Maar Lucas, onze economie groeit maar door, ja, maar bij wie komt dat geld terecht? Je koopt nu met een middenklasseloon minder dan vijftig jaar geleden⁵. Maar Lucas, we hebben nu toch wel meer vrijheid dan ooit! Dat riep je op de speelplaats, weet je nog? ‘*Freedooooommm!*’ Ja, dat weet ik nog, maar de definitie van vrijheid is de laatste jaren veranderd, waardoor we én meer én minder vrij zijn dan ooit. Maar genoeg nu, in Deel 2 van dit boek ga ik uitgebreid op al deze zaken in, ook met bewijzen en referenties en alles. Beloofd.

Het belangrijkste hier is te stellen dat het geloof in een rechte, maakbare lijn naar steeds meer niet klopt. We zijn niet begonnen met barbaarse jagende mannen en verzamelende vrouwen die elke generatie slimmer, vrijer en meer ontwikkeld werden om uiteindelijk de ongelofelijke toptijd van nu te bereiken. Zo denken getuigt van een heel beperkte blik op de geschiedenis.

Mijn lievelingsboek hierover is *Het begin van alles*⁶ van David Graeber en David Wengrow. Deze twee onderzoekers wilden de wereld begrijpen en hebben daarvoor niet enkel de standaard verlichtingsdenkers gelezen, maar ook bronnen van totaal andere culturen geraadpleegd. Ik heb gesmuld van de vele valse waar-

heden die zij in hun boek zorgvuldig ontheiligen. Zo bleken in de oertijd ook vrouwen te jagen en mannen te verzamelen. Zo bleken er samenlevingen te zijn die al gelijkheid tussen mannen en vrouwen kenden lang voor dat in het Westen zo was. Zo bleek de democratie niet ontstaan te zijn in Athene in 508 v.Chr., maar gaat ze terug tot 5000 v.Chr. in Mesopotamië.

Elke paar honderd jaar sinds het ontstaan van de mens was een andere cultuur ergens op aarde de grootste en meest ontwikkelde, tot die weer viel. De evolutie van de mens is geen rechte lijn naar meer beschaving, het zijn golven van meer en minder samen, meer en minder vrijheid, meer en minder welvaart, die op verschillende plekken in de wereld, tegelijk en tegenstellend, plaatsvinden. De ene cultuur bloeit op terwijl ergens anders een andere weer instort. En zo gaat het maar door. Dat het Westen de afgelopen driehonderd jaar een bloeiperiode heeft gekend wil niet zeggen dat andere culturen dat ook niet hebben, of hadden of zullen hebben. Niemand is beter of belangrijker dan een ander, beste Linnaeus. Geen tijd of cultuur is voor eeuwig. Alles komt en gaat. Komt en gaat. Komt en... het is wel duidelijk zo.

Even terug naar het Grote Verhaal van het Ego. Los van het feit dat het altijd intens is om te ontdekken dat je ouders ook maar mensen zijn die geen idee hebben, moest ik eerst bekomen van de leugens dat er geen Grote Verhalen meer zouden bestaan. Om jaren later te ontdekken dat het bestaande, alom dominante Grote Verhaal van het Ego ook nog eens aan het afbrokkelen is! Ja, echt. De rechte, al driehonderd jaar oplopende lijn van altijd maar meer welvaart, vrijheid en ontwikkeling voor steeds meer mensen houdt nu op, bij mij. Of toch, bij mijn generatie. Geschiedkundige Nynke Anna van der Mark schrijft hierover: 'Je moet beseffen dat deze generatie, geboren na 1980, de eerste generatie is die in, weet ik hoeveel honderd jaar, minder zal hebben dan haar ouders?' Minder! Minder spullen, minder vrijheden, minder groen en minder welvaart. Dat geldt niet voor elk individu, maar wel voor de meerderheid en dat is nogal wat.

Ons hele idee van succes was gebaseerd op hoeveel jij als individu aan rijkdom kon vergaren. En nu blijkt dat mijn generatie en de generatie na mij dat veel minder zullen kunnen dan die voor

ons. Zijn wij dan minder succesvol? Zijn wij de losergeneraties? Of, hebben we een nieuwe definitie nodig van succes? Moeten we na driehonderd jaar blind geloof in maakbaarheid op zoek naar andere waarheden? En waar vind je die?

2 Waar staan we nu?

2.1 Nieuwe verhalen

Het woord crisis komt van het Griekse woord *krisei*, dat verandering betekent. Crisis is dus niet een tijd waarin alles alleen maar vervelend en moeilijk is, maar een tijd waarin er een aantal fundamentele veranderingen plaatsvinden.

Zitten we nu in een crisis? Jazeker. Verschillende zelfs. Zoals de landbouwcrisis, de stikstofcrisis, de wooncrisis, de klimaatcrisis, de democratiecrisis, de water- en bodemcrisis, de mentalezorgcrisis, de eenzaamheidscrisis en ga zo maar door. Kunnen we die dan niet oplossen? Jawel. We hebben genoeg technologie, wetenschap, intelligentie, tools en geld om bijna alle crisissen van nu op te lossen. Tenminste, als we weten vanuit welke waarden we dit willen doen. Want de reden dat we in verschillende crisissen zitten is dat de waarden van het Grote Verhaal Ego geleid hebben tot het vastlopen van vele systemen. De bodem bijvoorbeeld is droog en uitgeput omdat er te lang en te veel kunstmest is gebruikt, water is opgepompt en regen is weggeleid om zo de boeren te helpen nog efficiënter hun monocultuur te realiseren. De enorme focus op winstmaximalisatie en efficiëntie bijvoorbeeld heeft het onderwijs en de gezondheidszorg volledig gedevalueerd en uitgehold. De illusie dat je volledig zelf verantwoordelijk bent voor je eigen succes en dus ook voor je eigen falen, brengt bijvoorbeeld de jeugd op de rand van een collectieve burn-out. Ik kan zo nog wel een tijd doorgaan, maar dat doe ik liever in Deel 2 van dit boek. Daar bespreek ik uitgebreid negen van de vele crisissen die we nu hebben. Hier ga ik enkel in op de crisis die onder al die crisissen ligt, de waardencrisis.

Driehonderd jaar lang golden de waarden van het Grote Verhaal van het Ego als absolute waarheden. Die waarden zijn de afgelopen eeuw geëvolueerd tot de heiligheden die wij nu kennen als hyper-individualisme, winstmaximalisatie, efficiëntie en maakbaarheid, bijgestaan door een blind optimisme. Het komt goed en het wordt alleen maar beter. Nu dat niet altijd zo blijkt te zijn en de waarden van het Grote Verhaal van het Ego meer slecht dan goed lijken te brengen, moeten we op zoek naar nieuwe verhalen, gebaseerd op andere waarden, zodat we onze problemen echt kunnen aanpakken. Dat is de waarden crisis waarin we zitten, de verandering van waarden, de crisis onder alle crisissen. Als je die niet aangaat, kan je de problemen die we nu hebben ook niet oplossen. Als je je waarden niet helder hebt, kan je nog zoveel geld, technologie en innovatie inzetten, je zal niet echt iets veranderen omdat je niet kiest of weet waarom en waartoe. Laat mij dit verduidelijken.

Het herdefiniëren van onze waarden zorgt ervoor dat we nieuwe verhalen maken en daarmee een richting kiezen van waaruit we de huidige problemen kunnen aanpakken. Dit herdefiniëren gaat in drie stappen. Ten eerste moeten we de antwoorden zoeken op de vragen: *Wat vinden wij echt belangrijk? Waar willen wij voor staan? Waarvoor niet meer? Wat bindt ons? Wie is wij?* Het zoeken naar antwoorden op deze vragen is essentieel om de waarden te bepalen. Ten tweede moeten we zoeken naar de woorden om die waarden te kunnen uitspreken en delen met anderen. *Dit vinden wij/vind ik belangrijk. Hiervoor wil ik/willen wij staan.* De laatste stap is het aanpassen van je daden aan je waarden. *Wat doe je wel, wat doe je niet, en wat niet meer?* Hierbij is vooral het lef om daden die niet passen bij je waarden aan te passen of te laten, van grote waarde.

Als je eenmaal de waarden, woorden en daden hebt, krijg je nieuwe verhalen. Hoe meer mensen deze verhalen horen, delen en uitdragen, hoe groter ze worden. Vanuit die nieuwe verhalen kan je al het geld, al de technologie en innovatie die je hebt, inzetten om de problemen aan te pakken. Je weet immers waarom en waartoe.

Wat ik nu net beschreef, is de theoretische manier waarop verhalen ontstaan, van waarden, naar woorden, naar daden. In de prak-

tijk is het veel chaotischer, minder overzichtelijk en loopt alles langs en door elkaar heen. Het instorten van een Groot Verhaal gaat vaak heel langzaam en nieuwe verhalen ontstaan al decennia, soms eeuwen voor ze gedragen worden door velen.

Wij geven graag bepaalde denkers of uitvinders de eer dat zij een nieuw verhaal hebben ‘bedacht’, ‘ontdekt’ of geïntroduceerd aan de mensheid, maar zo werkt het niet. Het borrelt meestal al tijden en bij velen tegelijk. Er zijn vaak, al jaren voordat het gemeengoed wordt, organisaties en initiatieven bezig geweest de nieuwe waarden in woorden en daden om te zetten, maar die vinden enkel in de marge gehoor. Nog later worden die nieuwe verhalen uit de marge opgepikt en met extra woorden, technologieën, inzichten en daden aangesterkt. Dan krijgen ze al meer luisteraars en volgers. Soms waren ze ooit groot, verdwenen ze naar de achtergrond en kwamen ze pas zo veel tijd later weer bovendrijven. Maar een nieuw verhaal komt pas echt tot bloei wanneer de crisis diep genoeg is en de massa die eruit wil komen groot genoeg. Die tijd is nu. Of toch, nu en de komende decennia.

2.2 Beter dan de rest

‘Onze ouders hebben het klimaat kapotgemaakt. Ze zijn enkel bezig geweest met zoveel mogelijk geld verdienen en geven niet om de ander.’ Dat hoor ik leeftijdsgenoten vaak roepen. Een soort verontwaardiging en boosheid over de generaties voor ons. Vaak gaat die gepaard met de vaste overtuiging dat wij het beter gaan doen. Ik begrijp dat dit evolutionair heel belangrijk is; kinderen willen het beter doen dan hun ouders en verontwaardiging is een hele goede drive tot daadkracht. Er is ook veel om verontwaardigd over te zijn. Maar laat ons heel eerlijk zijn, wij zijn niet slimmer of beter dan onze ouders. Zeker niet als generatie.

Wij hebben gewoon het geluk en de pech om te leven in de tijd waarin het Grote Verhaal van het Ego instort en er duidelijk nieuwe verhalen aan het ontstaan zijn. Dat is een geweldige, overwelddigende en jammer genoeg waarschijnlijk ook gewelddadige periode, maar het is niet dankzij ons dat die er is.

De val van het Grote Verhaal van het Ego is niet ontstaan doordat wij plotseling doorhadden dat het niet goed gaat met het klimaat, de bodem, het water en het sociale bindweefsel van de samenleving en dat dat komt door onze waarden en levenskeuzes. Nee. De Club van Rome bracht al in 1972 haar rapport uit over hoe we het klimaat aan het kapotmaken waren. Mijn ouders waren toen tieners en ze waren ook verontwaardigd. Ze gingen de straat op en werden lid van een protestgroep. Ook zag je in de jaren zeventig en tachtig overal initiatieven ontstaan die pleitten voor meer democratie en verbinding. Er werden massaal buurthuizen en ontmoetingsplekken opgericht, die bijna allemaal alweer verdwenen zijn. De verontwaardiging en de zoektocht naar alternatieven waren er al, het Verhaal van het Ego was echter sterker.

Wat is dan het grootste verschil tussen toen en nu? Dat we nu niet meer verder kunnen. Praktisch gezien. In de jaren tachtig hadden men wel de inzichten maar voelde men nog niet genoeg de gevolgen. Het Grote Verhaal van meer groei, meer pakken, meer ik en minder samen versloeg alle protest en zorgen en verwees alle weerstand naar de marge. Nu kan dat niet meer. De grondstoffen zijn op, de huizen te duur, de grond te droog, de hoofden te moe, het wantrouwen te groot en de mensen te eenzaam.

Hadden we kunnen doorgaan, we hadden het gedaan. Ook mijn generatie. Nog grotere huizen, nog dikkere auto's, nog meer streven naar nog meer voor onszelf. Jazeker. Maar het kan niet meer. De problemen zijn te groot om nog te negeren. De massale boosheid op onze ouders over het klimaat komt vooral doordat wij de gevolgen van de klimaatverandering elke dag voelen. Als dat niet zo zou zijn, dan deden we even erg en misschien zelfs erger mee. Maar we kunnen het niet meer negeren en we hebben niet meer de middelen om door te gaan zoals we deden. Mijn generatie heeft niet plots een geniaal inzicht gekregen of iets wereldschokkends uitgevonden, we hebben te veel last van de problemen, dus moeten ze wel aanpakken.

Dat klinkt misschien hard, maar het is belangrijk om de 'wij zijn de enige redders van de wereld'-arrogantie die je nu vaak ziet bij mijn generatiegenoten wat te temperen zodat we ons kunnen richten op wat belangrijk is. We maken geen betere wereld, we zoeken naar

een andere invulling omdat we moeten. Het zou fijn zijn als deze andere invulling meer inclusief, groen en eerlijk is en daar moeten we ook absoluut naar streven, maar of die dan ook *beter* is? Voor wie maak je de wereld beter? Beter voor de ene is niet per se beter voor de andere. Je weet ook achteraf pas of iets beter was. Zeggen dat je een betere wereld gaat maken is heel arrogant of erg naïef.

Wat we moeten doen, is in alle bescheidenheid onze verantwoordelijkheid opnemen om, ieder naar zijn of haar mogelijkheden, mee te werken en bij te dragen aan de nieuwe verhalen die onze waarden het beste vormgeven. Enkel dan kunnen we de tijd die nu is en die nog komt samen doorstaan. Want het wordt geen makkelijke tijd, de komende decennia. Een Groot Verhaal valt niet zomaar. Het is nog heel sterk aanwezig in alle onderdelen van onze samenleving en geeft zich niet zomaar gewonnen. Kenmerkend voor de afbrokkeling van een Groot Verhaal is dat het eerst nog extremer wordt in zijn uitingen. Daarnaast zijn nieuwe verhalen erg complex, zijn er meerdere tegelijk en is het niet duidelijk of zeker welke Groot zullen worden en welke niet.

Het allermoeilijkste echter de komende tijd is dat de val van het Grote Verhaal van het Ego heel veel mensen onzeker maakt, omdat hun beeld van de werkelijkheid aangetast wordt. Als je altijd geloofd hebt in een verhaal, je hele identiteit erop is gebaseerd en dan valt dat verhaal, dan voelt het alsof jij ook valt. *Als geld en winst niet meer het ultieme zijn, wanneer weet ik dan dat ik het goed heb gedaan? Als ik geen dieren meer mag houden, ben ik dan nog boer? Als iedereen deel mag nemen, heb ik dan nog macht? Wanneer ben ik nog man? Wanneer mag ik nog zijn? Zie je mij? Doe ik het goed?*

De val van een Groot Verhaal gaat gepaard met veel grote vragen. Die komen dan extra luid op de voorgrond en vragen om antwoorden en daden op zowel persoonlijk, als maatschappelijk, als systemisch niveau. Dit is voor veel mensen erg verwarrend, complex en zelfs bedreigend.

Omdat we in een crisis zitten, een tijd van verandering, zullen we ook niet snel definitieve, nieuwe antwoorden krijgen. Het Grote Verhaal valt, maar dat duurt lang en is luid en de nieuwe verhalen zijn nog aan het opkomen, dus die antwoorden zijn nog heel divers

en zijn niet massaal gedragen in woorden en daden. Het is allemaal tegelijk en in ontwikkeling. Dat is naast geweldig en fascinerend ook eng en moeilijk. Vele mensen voelen zich niet gezien en gehoord of zelfs afgewezen en miskend. Dat zijn heel intense gevoelens die je niet zomaar kan afdoen als ouderwets, dom, kortzichtig of idioot.

Om persoonlijk, maatschappelijk en systemisch om te kunnen gaan met de veranderingen die we de komende jaren zullen meemaken, zijn er empathie, daadkracht, kwetsbaarheid en openheid van ons allen nodig. Dat kan niet als je arrogant bent, roept dat jij het beter weet of de anderen alleen maar verwijt dat 'zij' fout zijn.

3 Vijf gevaren

Nu we duidelijk hebben vastgesteld dat het Grote Verhaal van het Ego met individualisme, winstbejag, wantrouwen en efficiëntie als waarden en maakbaarheid als hoofdideologie aan het instorten is en nieuwe verhalen zich aandienen, kunnen we kijken naar hoe die overgangperiode eruitziet.

Ik heb ooit in een lezing gesteld dat ik de komende dertig jaar als kunstenaar geweldig vind, maar er als mens bang voor ben. Ik heb het tijdsbestek van dertig jaar intuïtief gekozen omdat het meer voelt dan *bijna* en minder dan *ooit*.

Als kunstenaar vind ik het geweldig omdat het gaat over een tijd waarin gezocht wordt naar nieuwe waarden en naar de woorden en daden die daarbij passen. Het wordt niet saai, er borrelt van alles en hoe donker de uitwassen van het Grote verhaal van het Ego ook zijn, de regenboog van tegenvoorstellen is feller dan ooit. Er zijn zoveel heerlijke initiatieven, stromingen en ideeën die ontstaan of al bestonden en nu verder uitgewerkt worden. In Deel 2 van dit boek besteed ik per thema uitgebreid aandacht aan de opkomende bewegingen en initiatieven, die bijvoorbeeld strijden voor meer gelijkwaardigheid, meer menselijkheid, meer natuur en meer democratie.

Ik krijg als kunstenaar energie van deze tijd omdat deze bewegingen nood hebben aan beelden en woorden om het zoeken mee vorm en vragen te geven. Dat vraagt om taal en verbeelding en laat kunstenaars daar nu heel goed in zijn. Tegelijk is er nood aan verbinding van mensen die niet hetzelfde denken. Plekken in tijd en ruimte waar ontmoetingen kunnen plaatsvinden tussen allerlei verschillende visies en verhalen. Ook daar zijn kunstenaars en creatieven erg bedreven in. Ik voel me zowaar *nodig*. Ook vind ik het fijner te leven in een tijd waarin de kleine verhalen Groot willen worden dan wanneer het Grote Verhaal al helemaal geschreven is en wacht tot het te dik, log, lomp en dominant wordt.

Maar ik ben niet alleen kunstenaar, ik ben ook een mens. En als mens ben ik naast enthousiast ook bang voor een aantal tendensen. Ik lijst ze op en ga er later verder op in.

3.1 Geweld

Ik vrees dat er de komende jaren steeds meer geweld zal zijn.

Ik heb het dan niet eens over het geweld dat we wereldwijd zien toenemen, nu en de komende jaren. In deze tijden van onzekerheid, klimaatcrisis, het einde van het Grote Verhaal van het Ego en zeker met de val van Amerika als nummer één zal er meer politieke onrust ontstaan. Dat is onvermijdelijk en zeer onrustwekkend. Ik heb daar, na zijn speech tijdens FTI SuperNova⁸, dat ik mocht hosten in maart 2024 in Antwerpen, uitgebreid over gesproken met professor en politicoloog Jonathan Holslag. Hij vertelde dat er de komende decennia meer geweld in de wereld zal zijn, dat veel staten en machten zich meer op zichzelf zullen terugplooiën. Er komt volgens hem veel meer protectionisme, waarbij elke grootmacht en opkomende grootmacht zoekt naar hun deel van de macht. Jonathan was heel duidelijk in zijn lezing: 'Het wordt geen makkelijke tijd en dat voor een volk dat geen oorlog gewoon is. Wij hebben zo lang vrede en luxe gehad dat we totaal niet voorbereid zijn op conflict en de gevolgen daarvan voor onze levensstandaard. Europa moet deze enge tijd gebruiken om te herbronnen over

waar het heen wil en voor wil staan. We kunnen niet alleen maar leunen op Amerika, we moeten ook onze eigen identiteit en verbondenheid aansterken.' Als je hier meer over wil weten, lees dan eens zijn boek *Van muur tot muur*.⁹ Hoe spannend en mogelijk intens het geopolitieke geweld ook kan worden, ik ga er hier niet verder op in omdat ik er te weinig over weet en het wil hebben over een geweld dat mij nog meer angst inboezemt omdat het nog dichter bij huis is.

Mijn angst gaat specifiek over het geweld dat van binnenuit komt en voelbaar wordt hier, in Nederland en België zelf. En dan heb ik het niet over het mogelijk geweld van terroristen die hier aanslagen plegen om de angst en onrust te vergroten. Met alle geopolitieke ontwikkelingen die Jonathan beschrijft kan ik me voorstellen dat die aanslagen niet in één keer stoppen. Ook doel ik niet op het geweld dat zal komen vanuit de vele politieke en klimaatvluchtelingen die we de komende jaren in Europa mogen verwachten en die zich niet welkom voelen door het harde beleid dat we hier voeren tegenover iedereen van elders.

Al dit geweld vind ik vreselijk, maar het meeste angst krijg ik van het geweld dat zal komen van de mensen die hier wonen en mee de samenleving vormen. Daarmee bedoel ik mensen als u en ikzelf. Mensen die hier geboren zijn en wonen en die zich niet meer gehoord en gezien voelen. Dat zijn er steeds meer en ze komen uit totaal verschillende werelden, rangen en standen. Wie zich niet gehoord en gezien voelt en dat keer op keer zo ervaart, wordt boos. Dat zien we nu gebeuren in onze samenleving. Steeds meer verschillende groepen verzamelen woorden, moed en meer om van zich te laten horen. Ze zijn boos en dat gaat botsen. Ik hoop dat die botsing vooral in debat met elkaar en op constructieve wijze zal gaan. Of dat het juridisch wordt uitgevochten, zoals je nu al ziet met rechtszaken tegen de overheid rond bijvoorbeeld klimaat, asiel en mentale gezondheid. Maar ik vrees dat het gevoel te groot en de respons op dat gevoel te klein is om het zonder geweld te kunnen oplossen.

Het is ook al begonnen. Zo worden er bijvoorbeeld steeds vaker snelwegen geblokkeerd. De een doet het omwille van Zwarte Piet, de ander omwille van het boerenbestaan en nog een ander om-

wille van het klimaat. Allemaal hebben ze het gevoel dat ze niet worden gehoord. De diversiteit aan groepen die zich niet gehoord en gezien voelen maakt het extra explosief. Het laat zien dat er een steeds kleiner wordende groep is die zich een onderdeel voelt van het establishment. Dat was nochtans lang onze grote troef hier in West-Europa. Een grote en immer groeiende middenklasse die zorgde voor meer gelijkheid, meer inspraak, minder armen.

Met de val van het Grote Verhaal van het Ego voelt die middenklasse zich bedreigd in haar bestaan en valt ze meer dan ooit uiteen. Ze krijgt minder welvaart en minder toegang tot de macht en raakt verdeeld over welke waarden bewaard of herdacht moeten worden. Dus is ze boos of bang of beide. Zowel wit als zwart, oud als jong, denkers als doeners en zowel conservatief als progressief voelen zich niet genoeg gezien en gehoord. Wie zich te lang niet gehoord en gezien voelt, komt in opstand. Wanneer de macht aangevallen wordt door mensen uit de rand van de samenleving leiden die protesten nooit tot veel. Men noemt het *relshoppers*, *tuig*, *terroristen* of *verwarde mensen* en sluit ze uit of negeert ze. Maar wanneer deze protesten gesteund worden door de kritische massa, gebeurt er wel iets. Dan zijn het opstanden of revoluties en die kunnen de macht dwingen te veranderen. Maar wanneer, net als nu, totaal verschillende groepen uit de kritische massa, los van elkaar, tegen de macht én soms tegen elkaar in opstand komen, dan krijg je chaos. Dit is een complexe situatie die we nog niet heel vaak meegemaakt hebben en die heel intens en explosief kan worden.

Hoe meer het Grote Verhaal van het Ego afbrokkelt, hoe extremer en harder het wordt in zijn uitingen, hoe minder mensen echt deel kunnen nemen, hoe minder mensen zich gehoord en gezien gaan voelen en hoe meer ze bereid zullen zijn tot protest. Dit is een vicieuze cirkel die heel gevaarlijk is. De enige manier om dit te doorbreken is hard werken aan betere manieren om met elkaar te spreken, naar elkaar te luisteren en samen te hertekenen hoe we macht, land en mogelijkheden zo kunnen inrichten dat meer mensen zich gehoord en gezien voelen en deel kunnen nemen. Doen we dat niet, dan gaat er veel meer gebeuren dan een paar snelwegen blokkeren.

3.2 Sustain-ability

Het kan ook zijn dat we helemaal geen nieuw verhaal gaan schrijven maar gewoon de woorden van het huidige een beetje aanpassen. Dat zie je nu overal gebeuren en dat is logisch aan het begin van een grote transitie, alleen wordt het gevaarlijk als het daarbij blijft. Wat ik hier bedoel is het gevaar van *sustain-ability*, de mogelijkheid om door te blijven gaan. Je wil *sustainen* wat is maar de tijden zijn veranderd, dus doe je net genoeg *anders* zodat je kan blijven doorgaan met wat je altijd deed. In deze tijd bijvoorbeeld moet alles groener en meer duurzaam. Dus wat doe je? Je verandert niet echt iets, je doet het gewoon een beetje groener. Je lapt het probleem een beetje op zonder het te moeten aanpakken. Gewone auto's vervang je door elektrische maar de kinderslaven, mijnen, afvalbergen, overconsumptie en verkeersaderverkalkingen hou je. Plastic recycleer je af en toe in een hippe tas of rugzak zodat je het massaal kan blijven produceren. Bij gebouwen zet je planten op het balkon om het beton te camoufleren. Je maakt je logo niet rood maar groen. Je publiceert voortdurend vage CO₂-reductiecijfers waarvan niemand weet hoe je die berekend hebt en ga zo maar door. Elk bedrijf is tegenwoordig zo groen en *sustainable*, je zou denken dat de wereld morgen al duurzaam is. Maar als je achter de façade van goede bedoelingen en mooie woorden kijkt, zie je *business as usual*. Geen andere waarden, geen andere daden. Hetzelfde als altijd maar dan een beetje groener. In plaats van *sustain-ability* zouden we het meer moeten hebben over *accountability*, waarbij het gaat over hoe je verantwoordt wat je doet. Wat is je missie? Wat zijn je waarden en handel je daar ook naar als bedrijf, overheid, organisatie? Zo niet, wat zijn dan de gevolgen?

Sustain-ability gaat naast duurzaamheid ook over de andere waarden die nu opkomen zoals meer betrokkenheid, meer diversiteit, meer eigenaarschap, meer gelijkwaardigheid en minder exclusiviteit. Dan neem je die waarden wel over, op je website bijvoorbeeld, maar je doet er niet echt iets mee. Je neemt wel mensen van kleur aan, maar geeft ze geen echte zeggenschap. Je organiseert wel een burgerberaad of inspraakavond, maar doet toch wat je al bedacht had op voorhand.

Zullen we voorbij de *waardenwashing* van sustain-ability raken? Op den duur wel, we kunnen ook niet anders. De crisis is te groot voor bullshit. Maar sustain-ability zal in sommige industrieën en bij sommige overheden wel leiden tot een enorme vertraging van de transitie naar een door nieuwe waarden gedreven samenleving. En een vertraging leidt tot slachtoffers bij hen die vaak geen stem of macht hebben. Dus hoe meer en hoe eerder we valse beloftes en greenwashing kunnen doorprikken en bestraffen, hoe beter.

3.3 Neotribes

Een andere vrees die ik heb is dat we niet voorbij wat sociologen *neotribes*¹⁰ noemen raken. In mijn interpretatie zijn *neotribes* groepen mensen of zelfs hele buurten, steden en regio's die zich zo goed organiseren dat zij klaar zijn voor de toekomst, maar dat wie er niet bij hoort daardoor extra hard buiten de boot valt. Denk dan bijvoorbeeld aan die tien vrienden die samen een boerderij kopen, daar samen gaan leven, regeneratief, klimaatneutraal, eigen energie opwekken, biologisch eten en eigenlijk niemand meer nodig hebben. Prachtig. Voor hen dan. Want dan wonen de mensen die dit niet kunnen regelen nog steeds in de tochtige, energie slurpende woningen in de stad. Of wat met de buurtzorg die georganiseerd wordt door de bewoners van een wijk zelf. Zo kunnen de bewoners dankzij de buurtvrijwilligers toch genoeg betaalbare zorg krijgen. Geweldig! Mensen voelen zich gezien, er wordt applaus gegeven, misschien zelfs een prijs uitgereikt voor hoe goed deze wijk voor elkaar zorgt. En dan woon jij in de straat net naast die wijk. Je kan vanuit je raam zien hoe iedereen gedragen en verzorgd wordt maar jij niet, want je woont niet in de juiste postcode. Er zullen ook steden of regio's zijn die vol gaan voor de circulaire economie, geen afval meer, de volledige donut met zorg voor mens en planeet. Iedereen die daar woont ervaart meer welzijn en zingeving. En dan woon jij in het dorp of stadje naast die stad of regio. En dan mag jij niet meedoen.

Ik begrijp dat het wel eerst zo gaat. Je begint met je eigen netwerk. Nieuwe ideeën en daden verspreiden zich stap voor stap. Dat is logisch. Je ziet nu al groepen mensen, wijken, steden en regio's

die volop inzetten op een leven met meer waarde voor mens en natuur. Vaak gebeurt dit door hen die daar ook de middelen en het netwerk voor hebben. Dat is niet erg. Je hoeft je nooit te schamen voor je privileges, je hebt ze en kan ze inzetten. Dat is prima. Maar er bestaat een risico dat wie in een fijne *tribe* zit minder oog heeft voor wie er niet in zit. De komende jaren zullen er steeds meer *neotribes* ontstaan, op grote en kleine schaal. Dat is geweldig omdat het prachtige uitingen zijn van de nieuwe verhalen. Maar het vraagt ook om extra aandacht. We moeten zorgen dat mensen zonder de middelen en het netwerk ook mogen deelnemen. Doen we dat niet, dan zullen het geweld, de frustratie, de angst en de polarisatie alleen maar toenemen.

3.4 Eco-elitisme

Een vierde vrees die ik heb gaat specifiek over de duurzaamheidsbeweging. Dat is de vrees dat die bij een klein groepje blijft dat 'het weet' en 'het goed doet' en dat de rest niet meekan. Momenteel wordt de duurzaamheidsbeweging in Nederland en België gedragen en gevormd door voornamelijk witte, theoretisch opgeleide mensen zoals ikzelf. Is dat erg? Nee, op zich niet. Deze groep heeft de tijd, de middelen en de privileges om zich erop te storten, dus waarom niet. Ze werken ook keihard aan nieuwe waarden en verhalen over mens en natuur, over een andere economie, bouw, landbouw, mobiliteit, democratie, en noem maar op. Maar het wordt wel een probleem als dit allemaal enkel bij die groep blijft of als het te lang enkel bij die groep blijft. Dan ontstaat er eco-elitisme, waarbij één groep alles beslist en bepaalt en zich daar helemaal geweldig en moreel uitzonderlijk onder voelt. Zij kiezen en kennen de nieuwe waarden. Zij bouwen de nieuwe verhalen. Ze hebben de tijd en het geld om het 'goede' te doen terwijl anderen nog struggelen met het gewone leven. In plaats van die anderen erbij te betrekken en hen coauteur te maken van het nieuwe verhaal, focust deze groep vooral op zichzelf, geven haar leden kritiek op wie niet is zoals zij en roepen ze overal hoe zij de natuur redden en de wereld beter maken. Waarvoor ze ook nog eens applaus en prijzen verwachten.

Ik zeg niet dat het nu al helemaal zo is, maar wel dat het gevaar op de loer ligt als we niet oppassen. Er dreigt een nieuwe elite te ontstaan die zichzelf moreel hoogstaand vindt, maar niet doorheeft dat ze zich die positie kunnen veroorloven met het geld uit de oude economie, die ze nu zo luid afwijzen. Roep niet dat je de wereld beter maakt, maak gewoon en zorg dat je daden kloppen met je waarden. Schreeuw niet dat je de natuur redt, die redt zichzelf wel. Werk aan een andere houding van de mens. Wij vervuilen, stoten uit en zijn de balans kwijt, wij hebben redding nodig.

De klimaatbeweging gaat niet over natuur, het gaat over mensen. Willen wij zorgen dat iedereen en alles hier een plekje heeft om te wonen en te leven, dan moeten we een andere relatie met de aarde, het water, de planten, dieren en elkaar aangaan. Daar gaat het over. Minder ego en meer eco, zodat we met meer en langer mogen blijven meedoen op deze planeet. Draag bij aan de andere relatie en doe dat bescheiden en vol passie.

We hebben het over het maken van nieuwe verhalen, maar wat heb je eraan als die geschreven worden door een heel klein deeltje van de samenleving? We zoeken naar een nieuwe relatie met de aarde. Daar heb je iedereen voor nodig. Wil je een verhaal dat ook mensen met de minste stem een plek geeft? Geef ze dan ook een plek in het schrijven ervan. Als de duurzaamheidsbeweging, die nu een aantal nieuwe verhalen maakt, niet inclusiever en socialer wordt, zal ze weinig echt veranderen. Meer nog, dan maakt ze zelf dat waar ze nu tegen vecht, een wereld waar steeds minder mensen zich gehoord en gezien voelen, niet mee willen of mogen doen met een klein groepje dat te moralistisch, te ver weg van de rest te veel bepaalt.

3.5 Technologie

Ik weet nog niet of ik bang ben voor de technologische revolutie die eraan komt door AI of meer benieuwd wat het gaat doen voor de val van het Grote Verhaal van het Ego en de bloei van de nieuwe verhalen.

Technologie hoort bij de ontwikkeling van elk verhaal, groot of klein. De afgelopen driehonderd jaar heeft bijna elke technologi-

sche en wetenschappelijke uitvinding bijgedragen aan het verstevigen van het Grote Verhaal van het Ego. Mensen kregen er meer vrijheid door, meer welvaart, werden minder snel ziek en konden langer en efficiënter leven. Machines en computersystemen hielpen ons het handelen uit handen te nemen. We moesten niet meer massaal op het land werken om ons eten te kweken. We moesten niet meer massaal in de fabriek werken om onze kleren en spullen te maken. We hebben gedurende eeuwen steeds meer geautomatiseerd zodat wij ons konden bezighouden met wat ons mensen zo uniek maakt, het denken. Wij mensen zijn superieur als diersoort omdat wij poëzie maken, kunnen schaken, uitvinden, ontwikkelen, gekke verbanden leggen en veel weten. De denkende, geniale (witte) mens, dat was de fundering voor het Grote Verhaal van het Ego. *Ik denk, dus ik ben*", dat was een zekerheid. Tot nu.

In ons ultieme verlangen naar meer efficiëntie, meetbaarheid en maakbaarheid hebben we eindelijk voor elkaar gekregen waar sommige denkers al eeuwen van dromen en wat technuten al sinds de jaren zestig proberen te maken: artificiële intelligentie. Alle data kunnen nu verwerkt worden op dezelfde manier als wij mensen gegevens verwerken maar dan vele malen sneller. AI is niet alleen veel sneller dan de huidige computerprogramma's waren, het is ook veel *slimmer*. Artificiële intelligentie kan zelfstandig keuzes maken over hoe een opdracht te verwerken. Terwijl gewone computerprogramma's een soort 'A naar B'-script volgen, oorzaak-gevolg, maakt AI neurale links die lijken op hoe wij mensen dat doen. Het zijn nog steeds nulletjes en eentjes, maar dan zo veel en zo ingewikkeld dat technologen spreken van de *black box* van AI. 'We weten niet hoe AI komt tot de keuzes die het maakt', zeggen ze dan. Geef een AI-programma de regels van schaken, vraag het zichzelf op te splitsen in twee en te leren schaken door tegen zichzelf te spelen en binnen een dag verslaat dit programma de beste schaakcomputers ter wereld. Het is ongelofelijk maar waar en *we weten niet hoe AI het doet*. Dus spreken we van de *black box* van AI. Maar dat laatste klopt niet. AI heeft geen *black box* waarin alles verdwijnt. AI maakt gewoon veel meer verbindingen dan wij mensen kunnen berekenen. Wij zijn niet slim genoeg om AI echt te begrijpen, te doorgronden. En hier wordt het interessant.

Voor het eerst heeft de mens een entiteit ontwikkeld die rationeel gezien slimmer is dan de mens zelf. Dat is baanbrekend en zelfs identiteitverleggend. Want de afgelopen driehonderd jaar was onze hele identiteit gebaseerd op het idee dat wij de besten waren omdat wij zo goed konden denken. De maakbare wereldvisie is volledig gestoeld op de denkkraacht van de mens, die steeds groter wordt en zorgt voor steeds meer Vooruitgang. Los van dat we al aangetoond hebben dat de wereld niet enkel maar beter en meer wordt, krijgt dit denken nu ook een klap van zichzelf. De mens is niet meer de slimste van de klas. AI heeft die rol overgenomen. AI is een betere advocaat, diagnosesteller, bankier, beeldmaker, schrijver, schaker, uitvinder, programmeur enzovoort dan wij zijn. En wij weten niet hoe AI dat doet omdat wij niet slim genoeg zijn om het te ontleden. Daar gaat ons zelfbeeld als superieure, rationele wezens. Arme Linnaeus. *Je pense, donc je niets.*

De impact van AI op het verval van het Grote verhaal van het Ego kan niet overschat worden. Dat leerde lector kunstmatige intelligentie aan de Hogeschool Utrecht en leerling-zenmeester Stefan Leijnen mij. ‘Wij moeten door AI het beeld van onszelf gaan herbekijken. Wie zijn wij als we niet de beste denkers zijn? Wat maakt ons dan mens? Daar zijn we nog niet aan begonnen, omdat we nu vooral bezig zijn met lijstjes maken welke jobs AI zal overnemen.’

‘De vraag wat AI zal betekenen voor onze jobs is een vraag van de vorige eeuw,’ zei Stefan, ‘de echte vraag is: wat betekent AI voor onze definitie van zingeving?’ Daar moest ik even over nadenken. Zullen er veel jobs verdwijnen of fundamenteel veranderen door AI? Absoluut, dat gebeurde ook toen internet kwam of de mobiele telefoon, of de boekdrukkunst of elke andere technologie de afgelopen eeuwen. Komen er ook nieuwe jobs voor in de plaats? Zeker. Ook dat blijkt uit de geschiedenis; er kwamen bij elke technologische revolutie steeds meer jobs bij dan er wegvielen. De vraag die we ons echter te weinig stellen is: wat voor soort jobs komen er? Hier komen we bij de tweesprong waar zowel mijn hoop als een vrees in zit.

De hoop is dat we deze klap volledig omarmen en dat we durven zoeken naar wat ons mens maakt naast het denken. Mensen

zijn immers meer dan enkel hun ratio, net zoals we destijds meer bleken dan enkel ons handenwerk. Wij zijn zoekende en voelende wezens die heel goed samen kunnen komen om dat zoeken te delen. Dit kan leiden tot meer jobs die erg op zingeving en verbinding gericht zijn. Laat de computers, robots en AI ons maar assisteren bij het handelen en denken, dan gaan wij ons extra bezighouden met mens zijn. Met samenkomen, zoeken en niet weten.

De vrees die ik heb is dat het omgekeerde gebeurt. Dat we niet beginnen aan een herdefiniëring van wie we zijn als mens, maar een soort slaven worden van de AI. Hierbij moeten we dan enkel uitvoeren wat de AI bepaalt. Ik zeg het wat scherp, maar daar komt het dan wel voor een groot deel van ons op neer. Dat wij werken voor de technologie in plaats van andersom. Onze jobs worden dan steeds zinlozer en hollen ons als mens meer en meer uit. Ik geef het voorbeeld van wat er nu al gebeurt bij Amazon. Toen Amazon robots, gekoppeld aan een computersysteem, in zijn magazijnen introduceerde kreeg je twee reacties. Zij die tegen waren omdat het jobs zou kosten en zij die voor waren omdat het extra jobs zou creëren en de efficiëntie zou verhogen. Die tweede groep bleek gelijk te hebben: er kwamen meer jobs in de magazijnen en de efficiëntie werd verhoogd. Maar waar niemand over nagedacht had, was dat de job van de mensen in het magazijn veel minder boeiend werd. Terwijl mensen eerst zelf moesten nadenken over waar een pakje kwam te staan of heen moest en hoe dat te doen, doet het computersysteem dat nu. De arbeiders in de magazijnen moeten luisteren naar dat systeem. Erger nog, het systeem geeft aan wat de werknemer moet doen en hoe die dat moet doen en op het einde van de dag stuurt dit systeem een evaluatie door naar de baas over hoe de werknemer heeft gepresteerd. Ook geeft het systeem tips aan de werknemer over hoe de job beter te doen en is het boos als de pauze te lang duurt. Zijn er meer jobs gekomen en is er meer efficiëntie? Jazeker. Is het werk interessanter geworden? Absoluut niet. Je hoeft steeds minder te denken en moet gewoon volgen wat het systeem aangeeft. Dit zien we ook in andere aspecten van ons leven al gebeuren. Er is al artificiële intelligente die zegt hoeveel stappen je moet zetten, wat je moet eten, hoe je moet rijden, wie je moet daten, wat je moet kijken, op wie je moet stemmen, hoe je moet zoenen, wat je moet zeggen en ga zo maar door.

Voor sommigen is dit een horrorscenario, voor anderen de ultieme maakbaarheid. We hoeven steeds minder zelf te doen en te bedenken, het leven wordt voor ons opgelost. ‘Maar beide zijn een illusie,’ zei denker en ethicus Ignaas Devisch in zijn interview voor dit boek, ‘de technologieën zullen blijven komen, dat hou je niet tegen, maar ze maken ons het leven niet eenvoudiger. Integendeel. Elke nieuwe technologie creëert meer en moeilijkere vraagstukken over wie wij als mens zijn en hoe wij willen leven. Daar moeten wij antwoorden op zoeken. Het wordt niet makkelijker met meer technologie, enkel complexer en uitdagender.’

Lector AI en leerling-zenmeester Stefan vulde aan: ‘We kunnen en hoeven niet te berusten. Wij moeten aan de bak. AI wordt door mensen gemaakt, met data die wij mensen kiezen en toegepast op onze vraag. AI heeft geen mening of emoties. Wij mensen hebben dat en wij plakken dat op die systemen. Mochten we willen, dan kunnen we zo de AI ook anders maken, anders voeden, anders inzetten of gewoon uitzetten. Wat kiezen wij en waarom om wanneer wat te doen met AI? Daar zit het boeiende en menselijke in technologie voor ons, de komende jaren.’ De eerste stap in denken over AI is gezet door de Europese Unie, in augustus 2024, met de AI Act². Dit is regelgeving die de macht van AI moet inperken. Ik vermoed dat deze wet de komende jaren nog veel uitbreidingen en aanpassingen zal krijgen.

We zouden AI ook kunnen inzetten voor meer groen, meer samen, meer zelf denken, minder snel en minder veel. Nu is AI gemaakt door voornamelijk witte mannen in dienst van andere voornamelijk witte mannen die leven volgens de waarden van het Grote verhaal van het Ego. Maar AI kan en zal ook ontwikkeld worden door vrouwen, door mensen van kleur, door mensen uit stammen in het Amazonegebied, door jongeren, bejaarden, moslims, ecologen of zelfs door vrouwelijke bejaarde moslim-ecologen van kleur en ga zo maar door. AI doet wat wij willen dat het doet. Dat het vervolgens rationeel sneller kan denken dan wij is alleen maar fijn. We kunnen het inzetten om ons te helpen meer tot elkaar te komen, een nieuwe relatie met de natuur en elkaar aan te gaan, onze economie te herdenken... Tenminste, als we over ons ego durven stappen, aanvaarden dat we niet langer de beste denkers van het

universum zijn en op zoek durven gaan naar wat ons wel mens maakt. Dan kunnen we ecologische AI maken, feministische AI, democratische AI en ga zo maar door, we zijn nog maar begonnen.

Dus is artificiële intelligentie een gevaar? Ja, als het gedreven blijft door de waarden van efficiëntie, winstbejag, meetbaarheid, maakbaarheid en wantrouwen. Nee, als we het inzetten om nieuwe verhalen ruimte en licht te geven en het onszelf als mensen daarmee gunnen meer mens te zijn.

Noten

- ¹ Ik was dertien jaar toen de film *Braveheart* uitkwam. De referentie is bewust.
- ² Dit is de Onafhankelijkheidsverklaring van de Amerikanen om zich af te scheuren van de Britten. Hierin staan hun waarden en waarheden. The Declaration of Independence.
- ³ groene.nl/artikel/armer-dan-je-ouders.
- ⁴ npokennis.nl/video/142/worden-we-steeds-slimmer.
- ⁵ Rabobankonderzoek: rabobank.nl/kennis/do11308097-besteedbaar-inkomen-van-huishoudens-staat-al-bijna-veertig-jaar-vrijwel-stil.
- ⁶ Originele titel: *The Dawn of Everything. A New History of Humanity*, Penguin Books, 2021.
- ⁷ Ik sprak Nynke Anne voor mijn project *Morgen Met Lucas*, haar woorden worden ondersteund door onder andere dit onderzoek: trouw.nl/duurzaamheid-economie/twintigers-en-dertigers-van-nu-zijn-slechter-af-dan-eerdere-generaties-ba2a39da.
- ⁸ FTI SuperNova is een jaarlijks internationaal investeerderscongres in België met als focus technologie en innovatie.
- ⁹ Jonathan Holslag, *Van muur tot muur*, De Bezige Bij, 2022.
- ¹⁰ Bijvoorbeeld het boek *Neo-Tribes* van Anne Hardy, Andy Bennett en Brady Robards, of het werk van Zygmunt Bauman.
- ¹¹ Beroemde uitspraak van Descartes, die ik hier deels uit de context haal, omdat Descartes meer bedoelde dan enkele rationeel denken. Hij had het ook over het bedenken van filosofische vragen als 'wie ben ik?' en 'wat is zin?' dat ons mens maakt. Maar goed, voor dit verhaal neem ik even de woorden letterlijk.
- ¹² europarl.europa.eu/topics/en/article/20230601STO93804/eu-ai-act-first-regulation-on-artificial-intelligence.

HOOFDSTUK 2 | **WAT KAN IK DOEN?**

1 Zoeken

Dat we leven in een periode van overgang is nu duidelijk. Dat we niet precies weten waar we heen gaan en hoe die periode eruit zal zien is helder. Dat het afbrokkelen van het oude verhaal gepaard gaat met eerst nog een versteviging en extremer worden van zijn uitingen is jammer, maar waar. Dat er door dat afbrokkelen ook meer ruimte ontstaat voor nieuwe verhalen en waarden is ook benoemd. De vraag die overblijft is: *wat doe ik?* Hoe ga ik als mens, met al mijn talenten en tekortkomingen, om met al deze onzekerheid en chaos? Wat kan ik bijdragen, betekenen, doen?

1.1 Ik weet niet dus ik ben

Een antwoord op deze vragen begint bij een existentieel besef dat je het niet weet. Voilà. In 2019 schreef ik een boekje met de titel *Ik weet niet dus ik ben*¹. Daarin vertelde ik dat de dramatische essentie van de mens is dat die niet weet wat *dé* waarheid is, waarom we hier op aarde zijn of wat *dé* zin van het leven is, maar dat die wel de mogelijkheid heeft om te beseffen dat die het niet weet. Dat maakt het mens-zijn zo intens moeilijk, maar ook geweldig. Je doet je best, je handelt en kiest wat je belangrijk vindt, maar diep vanbinnen heb je eigenlijk geen idee wat het *juiste* of het *goede* is. Gelukkig maar. Want als alles zeker was, dan was er geen creativiteit, geen wetenschap, geen dialoog. Dan was iedereen die anders dacht fout. Wat deden we dan? Die afschieten?

Ik zie het niet weten als een enorme kracht, een bevrijding zelfs. Want als niemand *hét* weet, is iedereen op zoek en dan kan er zoveel. Je kan samenwerken met totaal verschillende mensen. Je kan nieuwe ideeën uitproberen, gekke combinaties maken, zelf iets toevoegen, uitvinden of bedenken. Je kan bedrijven beginnen, initiatieven opzetten, kunst maken. Je kan iemand steeds weer echt

zien. Je kan ontmoetingen hebben. Je kan denken en doen. Je kan praten met koningen en daklozen, want je bent niet meer of minder dan een ander. Je bent verschillend maar je deelt dat je zoekt en niet weet.

Zoeken in woord en daad is wat ons drijft als mensen. Je hebt vele soorten dieren: je hebt er die vliegen, je hebt er die zwemmen, andere jagen, maar de mens zoekt. Dat maakt de mens geweldig én vreselijk, creatief én bang, zacht én agressief. Ik weet niet dus ik ben. Ik zoek dus ik besta.

Omdat dat zoeken zo ingewikkeld is hebben wij mensen, al sinds ons begin op aarde, verhalen bedacht om zo de vragen een kader te geven en het zoeken draaglijk te maken. Dankzij deze verhalen met goden, koningen, mythes en sagen kon de meerderheid van de bevolking het zoeken uitbesteden. Je hoefde niet te panikeren, gewoon leven en lijden, er was een verhaal gemaakt met waarden, woorden en daden dat je kon volgen. Zo had je nooit vragen zonder antwoorden.

Een heel kleine minderheid ging wel door met zoeken. Zij schreven boeken, deden onderzoek, reflecteerden, debatteerden, ageerden en kwamen met nieuwe verhalen, waarvoor ze werden verketterd, verbrand, vermoord of geprezen. Om de zoveel tijd leidden die nieuwe verhalen tot een oorlog of strijd. Dan was alles even onrustig en moest je wachten welk verhaal de bovenhand zou krijgen. De verhalen die aansloegen werden of bleven Grote Verhalen, de andere sluimerden door in de marge of werden een stevige tegenbeweging. Jij kon dan kiezen welk verhaal het jouwe was of je leefde ergens waar het kiezen voor jou werd gedaan. Dan hoefde je jezelf helemaal niet in vraag te stellen.

Los van of we dit iets goeds vinden of niet, dit systeem van gemaakte Grote Verhalen voor de meerderheid om het zoeken te helpen dragen, functioneert al duizenden jaren lang op deze manier.

1.2 Uniek moment

Maar nu is er iets nieuws aan de hand, iets dat we in de westerse geschiedenis nog nooit hebben gezien. Nu moet, in het Westen, ieder individu, ongeacht ras, geslacht, afkomst, sociale status of opleiding, zelf bepalen wat zijn verhaal is. Er is geen dominante waarheid vanuit kerk of staat meer en iedereen moet zelf uitzoeken wat waar is en wat niet, wat goed is en wat niet, hoe het moet en hoe niet. We zijn vrij! Ook als we dat niet zouden willen.

Het Grote Verhaal van het Ego stimuleert deze 'vrijheid' enorm, want het heeft ze zelf gecreëerd. Individuele ontwikkeling zonder bemoeienis van anderen is een belangrijke waarde voor dat verhaal. 'Ga zelf maar zoeken', zegt het Grote Verhaal van het Ego. 'Zoek zelf naar zin, maak je eigen verhaal, doe maar, zolang je maar succesvol bent en niet faalt, natuurlijk.' Terwijl het Grote Verhaal van het Ego dit zelf zoeken hiervoor nog laadde met andere waarden als efficiëntie, winstmaximalisatie, meetbaarheid, optimisme en maakbaarheid, stort het nu zelf ook in.

Hierdoor komen we nu in een tijd waarin er wel nog een taboe rust op falen en kwetsbaarheid en er een enorme druk is om succesvol te zijn, maar waarin er geen duidelijkheid meer is over wat succes precies is en hoe je daar komt. Tegelijk moeten wij allemaal, voor het eerst ooit, helemaal zelf op zoek naar de juiste waarden, woorden en daden?! Daarnaast hebben we ook nog een hoop maatschappelijke crisissen waarin we gezamenlijk moeten kiezen vanuit welke waarden we willen handelen. Pffff! Niet te doen. Ik kan begrijpen dat veel mensen in paniek raken. Begin er maar eens aan. Alleen en zo zonder kaders.

Het goede nieuws is dat je het zoeken kan leren. Zowel op individueel als op maatschappelijk niveau. Zoeken is een combinatie van denken én doen. Het vraagt verschillende soorten vaardigheden die je kan leren en blijven trainen. Want net zoals je niet bent door één keer in je leven een sit-up te doen, ben je niet bedreven in het zoeken als je één keer een vaardigheid oefent. Het zoeken moet je blijven aanscherpen en verdiepen, dan kan je het ook veel makkelijker delen met anderen en ben je niet zo alleen.

Dit leren en trainen kan overal, in scholen, op je werk, tijdens festivals, in buurthuizen en bibliotheken en overal waar mensen samenkomen. Welke vaardigheden dat zijn bespreek ik zo. Maar hoe je dat doet? In Deel 2 van dit boek zal ik per thema, per crisis waarin we zoeken naar waarden, woorden en daden, steeds verschillende vormen van het hoe laten zien. Want daar bestaat niet één vorm voor. Er is geen één waarheid. Wat voor de één werkt, werkt niet voor de ander en omgekeerd. Het zoeken is de enige constante, het niet weten de enige waarheid. Je kan ook niemand verplichten zich te trainen in zoeken. Dat werkt niet, enkel als je ervoor openstaat kan je iets leren.

Genoeg genuanceerd. Er zijn vele wegen die leiden naar die vaardigheden. Maar dat we ze nodig hebben om individueel en maatschappelijk echt te kunnen zoeken en zo de vele crisissen van het heden met onszelf en anderen aan te pakken, daar bestaat weinig discussie over. Ik som hier een vijftal essentiële vaardigheden voor het zoeken op.

2 Vijf vaardigheden

2.1 Toekomst denken

Elke overgangsfase kenmerkt zich door angst en onzekerheid. Hoelang gaat die duren? Wat moeten we doen? Wat niet meer? Wat komt hierna? Wat is goed en wat niet? Wie kan of moet welke acties ondernemen? Wat zijn de juiste vragen? En ga zo maar door. Het frustrerende is dat we niet weten wat de toekomst brengt. Een cliché van jewelste, maar wel waar. We weten niet wat er zal gebeuren. We kunnen voorspellingen doen en aannames maken. Er zijn waarschijnlijkheden en onwaarschijnlijkheden, maar echt zeker zijn we niet.

We kunnen ons echter wel trainen om beter om te gaan met onzekerheid. Dat heet dan Futures Literacy, het kunnen omgaan met meerdere toekomst. Ik sprak voor dit boek uitgebreid met Loes Damhof, de UNESCO chair Futures Literacy.

Loes gaf mij een boel inzichten over toekomst denken. Ze begon met te stellen dat de toekomst niet bestaat. ‘We hebben een verleden en een nu, maar de toekomst is per definitie onzeker en ongewis. Dus weten wat er in de toekomst gaat gebeuren, kan niet. Wel kan je nadenken over mogelijke en onmogelijke toestanden om er zo achter te komen hoe je in het nu denkt over alles. Tenminste als je daarvoor kiest.’ Er zijn volgens haar grofweg drie manieren om naar de toekomst te kijken.

- 1 Van A naar B. Je kijkt vanuit het nu naar hoe je verder wil gaan of hoe het verder zal gaan. Bijvoorbeeld: we zien dat de aarde steeds meer opwarmt, dus moeten we meer groen in de steden brengen. Of we zien dat er steeds meer mensen wonen in ons land, dus moeten we meer huizen gaan bouwen. Je kijkt wat er aan het gebeuren is en dat trek je door naar de toekomst en je probeert daar nu al naar te handelen. *Forecasting* heet dat.
- 2 Van B naar A. Hierbij heb je een punt op de horizon gezet. Bijvoorbeeld: we willen tegen tijd X alle rivieren schoon hebben. Of we willen tegen tijd X geen CO₂-uitstoot meer. Dan ga je vanuit dat punt terugredeneren wat je nu moet gaan doen om daar te komen. *Backcasting* heet dat.
- 3 Het hele alfabet. Hierin bedenk je allerlei mogelijke toestanden. Echt allerlei soorten, ook die die je misschien eng of moeilijk of totaal absurd vindt. Zodat je vanuit de vele mogelijkheden ontdekt wat je echt belangrijk vindt in het nu. Dat is dan Futures Literacy.

Loes vertelde dat ze in 2018, dus ver voor corona, een toekomstensessie hield in een ziekenhuis in Nederland. Elk groepje moest een toekomstscenario uitwerken. Eén groepje kreeg de vraag: ‘Wat als we in de toekomst elkaar niet meer mogen aanraken, hoe zou je het ziekenhuis dan inrichten?’ De mensen in dat groepje keken op en keken naar elkaar, en dachten: wat is dit nu voor een idiote opdracht. Maar goed, ze deden toch mee en probeerden te bedenken hoe je zorg kan geven in een wereld waar contact niet mag. Er ontstond een mooi gesprek over wat zorg eigenlijk is, hoe belangrijk contact is en hoe je er dan toch voor zou zorgen dat men-